

ՄԱՏԵՆԱԳՐԱԿԱՆ

ՀԱՅ ՄԱՏԵՆԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՅԱՅՏՆԻ ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԸ

(Ե-ԺԴ Դար)

Մեր հին մատենագրութիւնը լման չէ հասած մեզի: Անհետ կորսուած են շատ երկեր: Կան ուրիշներ, որոնց անունը միայն հասած է մեզի: Եւ տակաւին կան երկեր ալ, որոնց մէկ մասը հասած է միայն եւ միւս մասը կորսուած: Այս գրութեամբ կը ներկայացնենք կորսուած այն կարեւոր երկերուն շարքը, որոնք հաստատապէս գիտենք թէ գոյութիւն ունեցած են ժամանակին, բայց հետագային կորած են: Դասաւորած ենք հեղինակներուն համաձայն, ժամանակագրական կարգով:

Ա.— Եզնիկ Կողբացի (390?-455?) — Թուղթ առ Մաշտոց Վարդապետ, որմէ քանի մը հատուածներ միայն կը մնան Թըղթոց Գրքին (էջ 1-2) եւ Կնիք Հաւատոյ Ժողովածոյին մէջ (էջ 51 եւ 130):

Բ.— Եզիշէ Վաղդապետ (400?-464?) — Մեկնութիւն Մենդոց: Միայն թէ Վարդան Վարդապետի նոյն գիրքի Մեկնութեան մէջ պահուած են բազմաթիւ հատուածներ:

Գ.— Պետրոս Եպս. Սիւնեաց (500?-557?) —

1.— Ծառ ի Մնունդն Քրիստոսի, որմէ վեց փոքրիկ հատուածիկներ միայն գտնուած են եւ հրատարակուած:

2.— Ծառ Ընդդէմ Բաղդեղոսականաց: Յիշած է Ստ. Օրբէլեան. Պատմութիւն, Ա. էջ 131:

3.— Մեկնութիւնք իրթին եւ դժուարեմաց բանից Հին եւ Նոր Կտակարանաց: Յիշած է Օրբէլեան, Պատմութիւն, Ա. էջ 131:

4.— Ներբողեան ի Բարիկ Սիւնի, որմէ օգտուած է Օրբէլեան. — Հմմտ. Պատմ. Ա. էջ 79:

Դ.— Յովիամ Մայրապանցի (575?-640?) — Որսաւ Հաւատոյ, որ կը պարունակէր 21 Թուղթեր (նամակներ), եւ նախապէս մամ կը կարծէր ընդարձակ երկի մը, որուն միւս հատորը կը կրէր Որսա Վարուց տխոզոսը: Այս վերջինը մեզի հասած է եւ հրատարակուած Յովհան Մանդակունիի թնոնիով:

Ե.— Ստեփանոս Սիւնեցի (680?-735?) —

1.— Մեկնութիւն Դանիէլի, որմէ օգտուած է Վարդան Արեւելցի:

2.— Մեկնութիւն Յորայ, որմէ օգտուած է Վանական Վարդապետ:

Զ.— Մաշտոց Կթղ. Եզիվարդեցի (շ. 836-898) — Թուղթ յաղագս հաւատոյ եւն դատարարութեանց եկեղեցւոյ, զոր գրած է Գառնեցի Գէորգ Կաթողիկոսի հրամանով, եւ զոր յիշած է Ստ. Օրբէլեան:

Է.— Շապուհ Բագրատունի (+ 912) — Պատմութիւն, զոր տեսած են Պատմաբան Յովհան Կաթողիկոս, եւ Ստեփանոս Աստղիկ: Իր անունով երկ մը հրատարակուեցաւ թէեւ, սակայն այն չի ներկայացնել իր յօրինած Պատմութիւնը:

Շապուհի շարադրած Պատմութեան վերաբերմամբ Յովհաննէս Պատմաբան կը գրէ. նա ճշայտապատում իսկ արաբալ է զրոյցս պայտազատութեան որդւոյ Աշոտոյ սպարապետին Սմբատոյ զիշխանական պատմութիւնն, եւ զժաղաւորացն հանդամանաց զկարգս, եւ կամ զդարձ գերելոցն ի Բուղայն՝ զՀայաստանեայցս իշխանաց եւ նախարարաց, յիւրաքանչիւրն սեփական իշխանութիւնս անեալ կացեալ հաստատեալ: Եւ թէ ո՞րք ի նոցանէ հոյակապք եւ հա-

բուստք եւ ուժեղակեցնող դէմ հակառակորդաց հինից դատին. եւ կամ ո՞րք յումեքէ եղին հարստահարեալք, եւ կամ զվախճան նոցա յւրաքանչիւրումն տեղ: Զի թէպէտ ստուգութիւն սահմանական բանի բացատրութեան, եւ զընդունիլն բաժանումն ապացուցից ոչ կարացեալ ըստ քերթողական հրահանգացն համառոտաբար ընձեռել, սակայն ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի դուրով նորա պրուցացն ամենայնի՝ գեղընկ բանիւ բաւական քեզ տայ պատճառ տեղեկութեան» (Պատմ. Յովհ. Կթղ.ի, Երուսաղէմ, 1867, էջ 166-7):

Ը.— Անանիա Նարեկացի (910?-985?) — Գիրք ընդդէմ Սմբատայ Թոնդրակեցւոյ. որուն մէջ հերքած է Թոնդրակեցի ազանդաւորներու մոլորութիւնները եկեղեցւոյ եւ տնոր ծէսերուն մասին, ինչպէս կը յիշէ Ներսէս Շնորհալի:

Թ.— Ուխտամէտ Եպիսկոպոս (940?-1000?) — Պատմութեան երրորդ հատորը, որուն նիւթն էր «Մկրտութիւն ազգին որ Մազն կոչի»:

Ժ.— Տիմոթէոս Վարդապետ (Ժ. դար) — Մեկնութիւն Արարածոց, որմէ օգտուած է Վարդան Արեւելցի: Յիշեալ Մեկնութեան Յառաջաբանութիւնը եւ Մենդոց Գրքի ընդհիլքի քանի մը համարներուն մեկնաբանութիւնը կը տեսնուի Ս. Յ. Թ. 373 ձեռագրին մէջ (էջ 534-544):

ԺԱ.— Յովհաննէս Վրդ. Տարօնցի (970?-1050?) —

1.— Պատմութիւն Բագրատունաց, զոր գրած էր Պետրոս Գեառապարձ Կաթողիկոսի հրամանով եւ որմէ քանի մը թերթ միայն ղտնուած է ցարդ:

2.— Գիր Հաւատոյ, զոր կը յիշէ Արիւտակէս Լաստիվերցի:

ԺԲ.— Յովհաննէս Սարկաւազ Վարդապետ (շ. 1050-1129) — Պատմութիւն, որմէ քանի մը հատուածներ փրկուած են Սամուէլ Անեցիի Ժամանակագրութեան շեշտերէն:

ԺԳ.— Մխիթար Գոշ (շ. 1140-1213) — Ողբ ի վերայ բնութեան, ի դիմաց Աղամայ առ որդիս իւր, եւ ի դիմաց Եւայի առ

գաւերս իւր, զոր կը յիշէ Կիրակոս Պատմիչ:

ԺԴ.— Մխիթար Անեցի (ԺԲ-ԺԳ դար) — Պատմութիւն, զոր կը յիշեն Վարդան Արեւելցի եւ Ստեփանոս Օրբէլեան. եւ որուն սկիզբի մասէն քանի մը գլուխներ միայն ղտնուած եւ հրատարակուած են ցարդ:

ԺԵ.— Վանական Վարդապետ (1181-1251) — Պատմութիւն, որ, ըստ Կիրակոս եւ Վարդան պատմիչներու կը պարունակէր մանրամասն պատմութիւնը ԺԳ. դարու առաջին կէսի անցուղարձերուն:

Ահաւաստիկ Վարդան Վարդապետի վկայութիւնը. «Արդ ի վեցհարիւր ութսուն եւ հինգ [= 1236] թուականէն Հայոց մինչեւ յետին հարիւր չորքստասան [= 1265] յորում եմք մեք, զոր ինչ արարին ազգն նստողաց, ընդ աշխարհս եւ ընդ իշխանութիւնս, որ յայտ կողովանէ ծովուն մեծի, ընդ Պարսս եւ ընդ Աղուանս, ընդ Հայս եւ ընդ Վիրս, եւ ընդ աշխարհն Հոռոմաց կուշեցեալ. ուր էին բնակեալ Հայք եւ Ասորիք, Յոյք եւ Տաճիկք եւ Թուրքմանք, գրեալ են մանրամասնաբար փառաւորեալ Հայրն մեր Վանական Վարդապետն, եւ հարազատն մեր Կիրակոս Վարդապետն հօրն համանման, զոր մեք ոչ համարակեցաք երեքինէ կամ բազմաբանել, այլ համառօտ բերել միայն զթիւ ժամանակին նշանաւոր իրաց եւ գործոց յիշատակօք ի լրումն մերոյ զործառնութեան» (Պատմութիւն, Վենետիկ, 1901, էջ 146-7):

ԺԶ.— Բարսեղ Վրդ. Մաշկեղոցի (1280?-1345?) — Մեկնութիւն Աւետարանին Մարկոսի, առաջին հատորը կորսուած, երկրորդ հատորը միայն հասած է մեզի:

Վերոյիշեալ կորսուած երկերու շարքին մէջ առաւելապէս աչքի կը զարնեն արժէքաւոր Պատմութիւնները, Շապուհ Բագրատունիի, Յովհաննէս Տարօնցիի, Սարկաւազ Վարդապետի, Մխիթար Անեցիի եւ Վանական Վարդապետի, որոնց շնորհիւ պատմագրական մեր ճոխ մատենադարանը աւելի եւս պիտի հարստանար արդարեւ, եւ մեր թանկագին մշակոյթին ստեղծագործած փառքերը նոր լոյսերու մէջ պիտի շողային:

Ն. ԵՊՍ. ԾՈՎԱԿԱՆ